

ทฤษฎี แนวความคิด และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. วิทยุกระจายเสียงชุมชน (Community Radio)

วิทยุกระจายเสียงชุมชน (Community Radio)

วิทยุกระจายเสียงชุมชน เป็นการดำเนินงานและส่งกระจายเสียงของวิทยุท้องถิ่น (Local Station) รูปแบบหนึ่ง ที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อตอบสนองความต้องการที่แท้จริงของชุมชน โดยมีลักษณะการดำเนินงานที่เป็นประชาธิปไตย และเป็น การสื่อสารสองทางกล่าวคือ มีหลักการเป็นของประชาชน โดยประชาชน และเพื่อ ประชาชนในชุมชนท้องถิ่นที่เป็นเขตนบริการของวิทยุกระจายเสียงนั้น

วิทยุกระจายเสียงชุมชนเริ่มขึ้นในประเทศอเมริกา เมื่อปี พุทธศักราช 2491 โดยสถานีวิทยุกระจายเสียง เค.พี.เอฟ.เอ. (KPFA) ในเมืองเบอร์กลีย์ รัฐแคลิฟอร์เนีย และปัจจุบันได้มีการทดลองและดำเนินการจัดวิทยุกระจายเสียง-ชุมชน ทั้งในประเทศอังกฤษ สหรัฐอเมริกา สวีเดน ออสเตรเลีย แคนาดา อิตาลี เบลเยียม ฝรั่งเศส ไอร์แลนด์ นิวซีแลนด์ เยอรมัน สเปน และประเทศกำลังพัฒนาอื่น ๆ โดยได้รับความนิยมจากผู้ฟังทั้งในประเทศที่พัฒนาแล้ว และประเทศที่กำลังพัฒนา ทั้งนี้เนื่องจาก เขตนบริการของวิทยุกระจายเสียงชุมชนจะกว้างขวางเหมือนกับวิทยุ-ท้องถิ่นที่จัดกันอยู่ทั่วไป แต่จะมีเขตนบริการเพื่อชุมชนใดชุมชนหนึ่งหรือชุมชนในละแวก เดียวกันเป็นหลัก เพราะใช้วิทยุกำลังส่งต่ำที่มีรัศมีการกระจายเสียงไม่กว้างไกลนัก ทำให้กลุ่มผู้ฟังเป้าหมายมีความคล้อยคลึงกันทางเศรษฐกิจ สังคม และขนบธรรมเนียม ประเพณี ประกอบกับการเปิดโอกาสให้ชุมชนท้องถิ่นมีส่วนร่วมในขั้นตอนต่าง ๆ ของ การดำเนินงาน จึงทำให้ได้รับความสนใจดังกล่าว

สำหรับในประเทศไทย การจัดวิทยุกระจายเสียงชุมชนโดยหลักการของวิทยุกระจายเสียงชุมชนอย่างแท้จริงยังไม่มี จะมีแต่แนวคิดและรูปแบบที่ใกล้เคียงกันเท่านั้น

วิทยุกระจายเสียงชาวเขา ซึ่งดำเนินการโดยสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย จังหวัดเชียงใหม่ นับเป็นรูปแบบการจัดการกระจายเสียงที่ใกล้เคียงกับแนวความคิดของวิทยุชุมชนมากที่สุด กล่าวคือ เป็นสถานีวิทยุที่มีเป้าหมายการจัดการเฉพาะกลุ่มชาวเขา และใช้ผู้จัดรายการที่เป็นชาวเขาดำเนินการ ในการส่งกระจายเสียงมีเป้าหมายเพื่อการบริการชาวเขาเผ่าต่าง ๆ ที่อยู่บนภูเขาสูงของภาคเหนือของประเทศไทย ซึ่งมีจำนวนกว่า 500,000 คน จุดมุ่งหมายของข่าวสารเพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจ และสร้างสัมพันธอันดีของชนในชาติ

หากพิจารณาในรูปแบบของการดำเนินการแล้ว ยังนับได้ว่าวิทยุชาวเขายังหาใช้รูปแบบของการดำเนินการวิทยุกระจายเสียงชุมชนที่แท้จริง เพราะยังเป็นการจัดโดยทางราชการเป็นผู้กำหนดนโยบายและเนื้อหาเป็นส่วนใหญ่ การมีส่วนร่วมของชาวเขายังอยู่ในขอบเขตที่จำกัด ประกอบกับใช้วิทยุกำลังส่งสูงเพื่อให้สามารถส่งถึงชาวเขาได้นับว่าเป็นการสูญเสีย ฝัดกับหลักการของวิทยุชุมชนที่มีเป้าหมายการบริการแคบและชุมชนเป็นผู้ดำเนินการโดยตรง แต่ก็มีหลักการที่ตรงกันโดยเฉพาะของชุมชนเป้าหมาย และการใช้เจ้าหน้าที่ที่เป็นชาวเขาแม้ว่าจะไม่ได้อยู่ในชุมชนโดยตรงก็ตาม อีกสิ่งหนึ่งที่อยู่ในหลักการเดียวกันคือ เป็นการดำเนินการที่ไม่หวังกำไร โดยรัฐเป็นผู้ลงทุน และได้รับการสนับสนุนจากองค์กรภาคเอกชน แต่ยังไม่ถึงกับได้รับการสนับสนุนด้านการเงินจากท้องถิ่น

การจัดรายการสำหรับชนกลุ่มน้อยเช่นชาวเขานี้ ยังมีการดำเนินการโดยสถานีวิทยุกระจายเสียงของหน่วยงานทหาร คือ สถานีวิทยุกระจายเสียง 914 กรบ.กลาง จังหวัดเชียงราย นอกจากนี้ยังมีการจัดรายการเฉพาะสำหรับชาวไทยมุสลิมของสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย จังหวัดยะลา โดยมีการใช้ภาษาท้องถิ่นในช่วงของการกระจายเสียงเพื่อชนกลุ่มน้อยดังกล่าว แต่ดำเนินการโดยส่วนราชการ และเป็นไปในวัตถุประสงค์เพื่อการปฏิบัติการทางจิตวิทยาและความมั่นคง

เป็นหลัก จึงมิใช่เป็นไปเป็นหลักการของวิทยุกระจายเสียงชุมชนโดยตรง

นอกจากนี้ ในการคิดริเริ่มเกี่ยวกับวิทยุกระจายเสียงชุมชนในประเทศไทยนั้น ได้แบ่งไว้ในหลายรูปแบบ ทั้งในรูปของการจัดวิทยุกระจายเสียงประจำถิ่นหรือ วนถ. ซึ่งดำเนินการโดยกองทัพบก วิทยุกรุงเทพมหานคร (บขส.7) โดยกรุงเทพมหานคร หรือวิทยุเมืองพัทยา (ของ อ.ส.ม.ท.) ล้วนมีจุดมุ่งหมายเพื่อคนในชุมชน แต่ในการดำเนินการได้เบี่ยงรูปแบบไปในลักษณะของธุรกิจโฆษณา จนไม่มีความแตกต่างจากวิทยุเพื่อการค้าทั่วไป

อีกรูปแบบหนึ่งก็คือ วิทยุเกษตร มีลักษณะการดำเนินการที่ใช้หลักการของวิทยุกระจายเสียงชุมชนเข้าไปดำเนินการหลายอย่าง เริ่มจากการใช้วิทยุกระจายเสียงเพื่อพัฒนาเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต ซึ่งทำมากในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ถึงประมาณปีพุทธศักราช 2490

ต่อมาสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี ได้มีนโยบายเผยแพร่ข่าวสารทางการเกษตร โดยมีการจัดตั้งสถานีวิทยุกระจายเสียงเพื่อการเกษตร บขส. 8 ขึ้นในสังกัดของกรมประชาสัมพันธ์ ซึ่งต่อมาในปีพุทธศักราช 2524 ได้ย้ายไปสังกัดกรมส่งเสริมการเกษตร วิทยุกระจายเสียงแห่งนี้ได้มีจุดมุ่งหมายเพื่อการเผยแพร่ข่าวสารและความรู้แก่เกษตรกร โดยมีเจ้าหน้าที่จากกรมส่งเสริมการเกษตรเป็นผู้ดำเนินการ ในระยะเวลาที่ใกล้เคียงกันก็มีการจัดตั้งสถานีวิทยุของมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ขึ้น เมื่อปีพุทธศักราช 2504 โดยเรียกชื่อย่อว่า ม.ก. ซึ่งมีอยู่รวม 4 สถานี ในปัจจุบัน คือ

1. สถานีวิทยุกระจายเสียง ม.ก. บางเขน ความถี่ 1116 กิโลเฮิรต์ซ์
2. สถานีวิทยุกระจายเสียง ม.ก. เชียงใหม่ ความถี่ 675 กิโลเฮิรต์ซ์
3. สถานีวิทยุกระจายเสียง ม.ก. ขอนแก่น ความถี่ 1314 กิโลเฮิรต์ซ์
4. สถานีวิทยุกระจายเสียง ม.ก. สงขลา ความถี่ 1269 กิโลเฮิรต์ซ์

สถานีวิทยุทั้ง 4 แห่งนี้ นอกจากจะจัดรายการเพื่อการเกษตร ประมาณร้อยละ 15 แล้ว ยังจัดรายการในรูปของความบันเทิง ประมาณร้อยละ 50

นอกจากการดำเนินการดังกล่าวแล้ว กรมส่งเสริมการเกษตรและกรม-
 ประชาสัมพันธ์ ได้ร่วมกันทดลองจัดทำรายการกระจายเสียงในรูปแบบของฟาร์มฟอรัม
 (Farm Forum) เมื่อปีพุทธศักราช 2518 โดยใช้รูปแบบการจัดตั้งกลุ่มผู้ฟังวิทยุขึ้น
 ทุกอำเภอ ๆ ละ 1-2 กลุ่ม การดำเนินการไม่ได้ผลเท่าที่ควรจึงล้มเลิกไปในที่สุด

ต่อมาในปี พ.ศ. 2528 ได้มีการจัดทำรายการวิทยุขึ้นมาใหม่เพื่อสืบทอด
 ลักษณะของฟาร์มฟอรัม ได้จัดเป็นรายการโรงเรียนทางอากาศขึ้นโดย นายปฐวี
 เรืองสุขสุด จัดเป็นหลักสูตร ๆ ละ 3 เดือน ในการศึกษาเรื่องการเกษตร ผู้เรียน
 จะต้องสมัครเรียนล่วงหน้า 1-2 เดือน เมื่อจบหลักสูตรจะมีการทดสอบความรู้ และ
 ถ้าผ่านจะได้รับประกาศนียบัตรจากอธิบดีกรมส่งเสริมการเกษตร ซึ่งกรมการศึกษา-
 นอกโรงเรียนให้การรับรองด้วย และรายการนี้ได้รับความนิยมอย่างมากจนถึงปัจจุบัน

วิทยุกระจายเสียงเพื่อการศึกษาที่เป็นอีกรูปแบบหนึ่งที่ได้จัดทำขึ้น เพื่อกลุ่ม
 การศึกษาโดยเฉพาะ ตั้งแต่ปีพุทธศักราช 2497 โดยแบ่งออกเป็นภาควิทยุโรงเรียน
 ซึ่งมีการส่งออกอากาศรายการสำหรับโรงเรียนทั่วประเทศ อีกประเภทหนึ่งคือ ราย-
 การวิทยุศึกษา เป็นรายการที่จัดขึ้นเพื่อการศึกษาของประชาชนทั่วไป

นอกจากนี้ ยังมีวิทยุในลักษณะที่มีเป้าหมายทางการศึกษาโดยเฉพาะ คือ
 วิทยุโบราณิย์ของกรมการศึกษาออกโรงเรียน วิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
 รายการ 2 เพื่อการศึกษา ซึ่งออกอากาศคำสอนของมหาวิทยาลัธยมคามแหง และ
 วิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย เครื่องข่าย 2 เพื่อการศึกษา ซึ่งมีจำนวน 12
 สถานี เครื่องข่ายทั่วประเทศออกอากาศคำสอนของมหาวิทยาลัธยมสุโขทัยธรรมมาธิราช
 และหน่วยงานต่าง ๆ โดยมีจุดมุ่งหมายหลักเพื่อการศึกษาทางไกล และการพัฒนา
 คุณภาพชีวิต

และเมื่อกันยายน 2534 จนถึงปัจจุบันนี้ มีรายการวิทยุที่ถูกกล่าวถึงอย่าง
 มากมายรายการหนึ่ง คือ รายการวิทยุข่าวสารและการจรรยา จ.ศ. 100 ออก
 อากาศทุกวัน เวลา 06.00 - 24.00 น. ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงจเรทหาร-
 สื่อสาร ระบบ เอฟ.เอ็ม. ความถี่ 100 เมกะเฮิร์ตซ์ มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้บริการ

ข่าวสารการจราจร รายการนี้มีลักษณะคล้ายกับรูปแบบรายการวิทยุกระจายเสียง-ชุมชน คือ เป็นการสื่อสาร 2 ทาง โดยให้ผู้ฟังส่งข่าวสารและรายงานการจราจรที่พบเห็นมายังรายการ และเปิดโอกาสให้ผู้ฟังมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็น

จะเห็นได้ว่าประเทศไทยได้มีการริเริ่มจัดวิทยุกระจายเสียงชุมชน ซึ่งรูปแบบและการดำเนินงานยังไม่ได้ก้าวไกลลงไปถึงความร่วมมือ และการมีส่วนร่วมของชุมชนอย่างแท้จริงยังคงเป็นลักษณะงานบริการแบบให้เบ็ดเตล็ดที่รัฐจัดให้แก่ประชาชนที่มีเป้าหมายเฉพาะ และมีการเตรียมการบางส่วนเท่านั้นที่อยู่ใต้อิทธิพลของวิทยุกระจายเสียงชุมชน แต่ในภาพรวมแล้วสถานีวิทยุกระจายเสียงชุมชนในอุดมคติยังไม่เกิดขึ้นสำหรับประเทศไทย (สุรินทร์ แปลงประสพโชค 2534 : 4 - 13)

2. หลักการจัดรายการวิทยุกระจายเสียงชุมชน (Simon Partridge 1982: 14)

วิทยุกระจายเสียงชุมชนที่ได้รับเริ่มและทดลองขึ้นในประเทศต่าง ๆ นั้น แม้ว่าจะมีหลักการที่ตรงกันว่า เป็นการดำเนินการกระจายเสียงสำหรับท้องถิ่นที่เป็นไปตามความต้องการของผู้ฟังเป็นหลัก แต่ในการดำเนินการนั้น ในแต่ละประเทศจะแตกต่างกันออกไปโดยไม่มีรูปแบบที่เป็นสากลชัดเจน ในหลักการของวิทยุกระจายเสียงชุมชนของประเทศไทยยังกฤษฎนั้น ในปีพุทธศักราช 2522 กลุ่มสื่อสารชุมชน (Community Communication Group) ได้ยกร่างกฎของการกระจายเสียงชุมชนขึ้น โดยมีสาระรวม 10 ข้อ ดังนี้

การกระจายเสียงชุมชนควร

1. สนองตอบชุมชนท้องถิ่นและ / หรือความสนใจของชุมชนเป็นหลัก
2. เป็นรูปแบบของการไม่แสวงหากำไร
3. มีการบริหาร และนโยบายรายการที่จัดทำขึ้นโดยคณะกรรมการบริหาร ซึ่งเป็นตัวแทนจากกลุ่มสนใจต่าง ๆ ในชุมชนร่วมกับพนักงานการกระจายเสียง ซึ่งเป็นลูกจ้างหรืออาสาสมัคร
4. ให้บริการข่าวสาร การศึกษา และความบันเทิง รวมทั้งทำให้เกิดการสื่อสาร 2 ทาง สำหรับความคิดเห็นที่ขัดแย้ง

5. ได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากแหล่งต่าง ๆ ซึ่งรวมทั้งเงินยืมจากท้องถิ่น จากสภอดิโชนาที่กำหนดไว้อย่างชัดเจนในช่วงเวลาที่จำกัดและเงินกองทุนที่ทั้งจากส่วนกลางและท้องถิ่น

6. ยอมรับให้พนักงานกระจายเสียงที่จ้างไว้ร่วมในสหภาพ มีความคล่องตัวในการทำงานและอนุญาตให้ใช้อาสาสมัครในที่ที่เหมาะสม

7. พยายามกระทำให้เกิดความเสมอภาคในโอกาสการจ้างงาน สำหรับผู้หญิงและกลุ่มเชื้อชาติ หรือชนกลุ่มน้อยในสังคม

8. ต้องเตรียมให้ประชาชนได้รู้ถึงสิ่งอำนวยความสะดวกในการฝึกอบรมในการผลิตและการส่งเผยแพร่ข่าวสาร

9. เนื้อหารายการที่ส่งกระจายเสียงต้องเป็นเนื้อหาหลักจากสิ่งที่มีอยู่ในท้องถิ่น

10. มีนโยบายรายการที่กระตุ้นให้เกิดการพัฒนา การมีส่วนร่วมในระบอบประชาธิปไตย ค่อด้านปัญหาชาตินิยม เพศนิยม และทัศนคติที่แตกแยกอื่น ๆ

3. แนวคิดเรื่องวิทยุกระจายเสียงชุมชนในประเทศไทย

สำหรับเรื่องวิทยุกระจายเสียงชุมชนในประเทศไทย เริ่มศึกษาโดย นายสุรินทร์ แปลงประสพโชค ซึ่งเป็นข้าราชการของกรมประชาสัมพันธ์ ตำแหน่งหัวหน้าศูนย์ผลิตรายการสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย โดยทำการศึกษาเมื่อครั้งเป็นนิสิตในระดับมหาบัณฑิตของภาควิชาการประชาสัมพันธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (2533 - 2534) การวิจัยในครั้งนั้นทำโดยการทดลองจัดวิทยุกระจายเสียงชุมชนสำหรับชุมชนชนบทในเขตชานเมืองจังหวัดจันทบุรี โดยมีแนวคิดวิธีการวิจัย และผลการวิจัยดังต่อไปนี้

วิทยุกระจายเสียงชุมชน เป็นการจัดการกระจายเสียงของวิทยุท้องถิ่นที่มีกลุ่มเป้าหมายแคบและตอบสนองความต้องการที่แท้จริงของผู้ฟัง การวิจัยในครั้งนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาความเป็นไปได้ และรูปแบบการจัดวิทยุกระจายเสียงชุมชนสำหรับชุมชนชนบทในเขตชานเมืองจังหวัดจันทบุรี ผลของวิทยุกระจายเสียงชุมชนต่อ

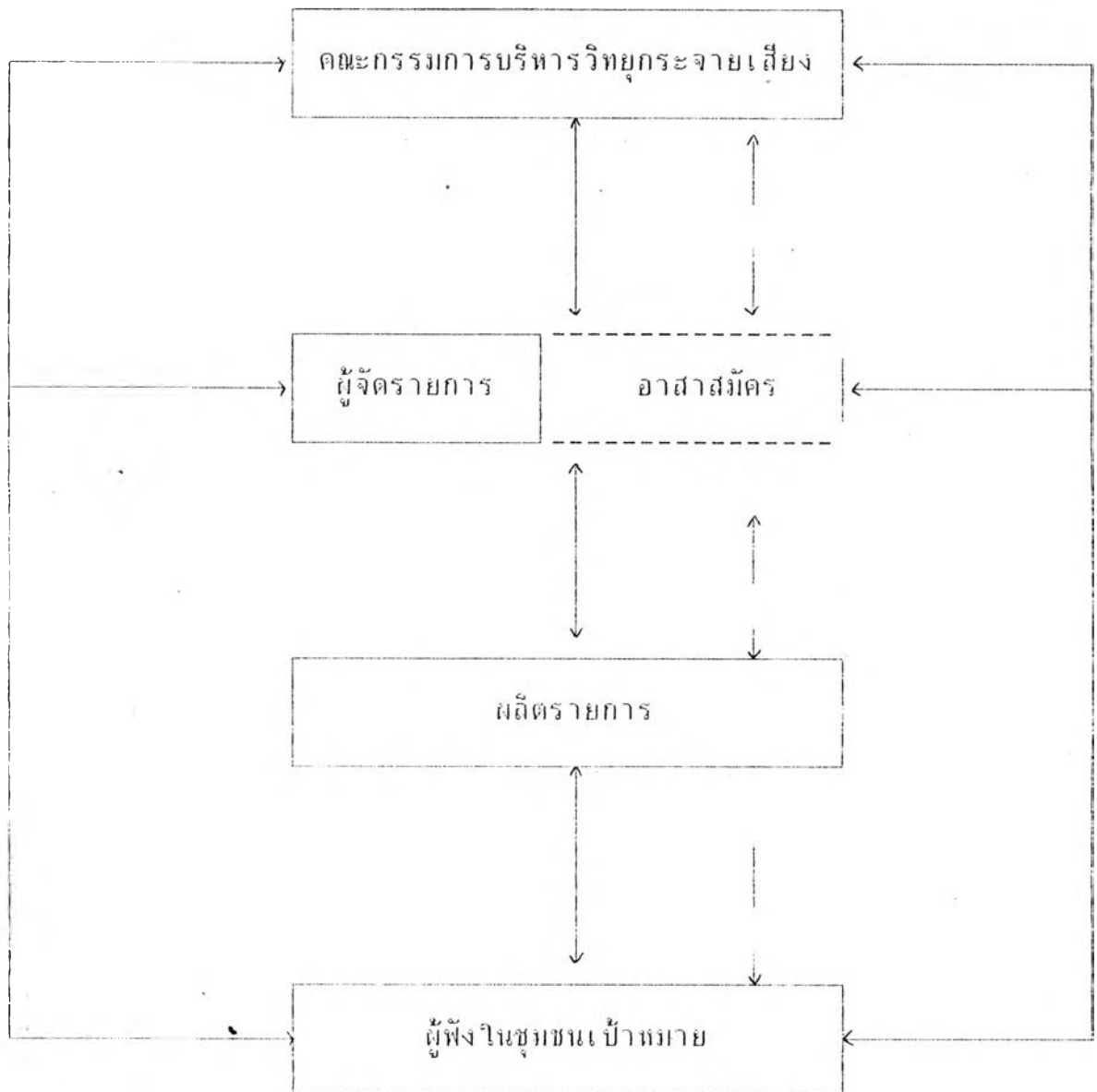
การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมกรรมการรับสื่อ และความพึงพอใจในการรับสารของผู้ฟังเป้าหมายรวมทั้งศึกษาแนวทางการใช้วิทยุกระจายเสียงชุมชนในลักษณะสื่อเพื่อการพัฒนา

วิธีการวิจัยใช้รูปแบบการวิจัยกึ่งทดลอง โดยทดลองจัดรายการวิทยุกระจายเสียงชุมชนสำหรับผู้ฟังในพื้นที่ซึ่งอยู่ในรัศมี 6 - 10 กิโลเมตร โดยรอบสถานีทดลองคือสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยจังหวัดจันทบุรี ระบบ เอฟ.เอ็ม. รายการดังกล่าวบริหารจัดการและดำเนินการโดยคณะกรรมการ ซึ่งเป็นผู้นำชุมชนในพื้นที่ทดลองออกอากาศทุกวัน ๆ ละ 1 ชั่วโมง เป็นเวลา 2 เดือน

การทดลองจัดวิทยุกระจายเสียงชุมชนครั้งนี้ ได้ใช้ข้อมูลพื้นฐานที่ได้จากการที่ผู้วิจัยทำการศึกษาดังความเป็นไปได้ในการทดลองมาเป็นข้อมูลในการกำหนดการวิจัย เพื่อแสวงหารูปแบบและวิธีการที่เหมาะสมในการจัดวิทยุกระจายเสียงชุมชน การวิจัยประกอบด้วยการดำเนินการในส่วนสำคัญ 3 ส่วน คือ

1. การทดลองจัดรายการวิทยุกระจายเสียงชุมชน
2. การสังเกตและบันทึกผลในระหว่างการทดลอง
3. การประเมินผลการทดลองในลักษณะเปรียบเทียบพฤติกรรมกรรมการรับสื่อและความพึงพอใจในการรับสารของกลุ่มผู้ฟังเป้าหมาย ก่อนและหลังการทดลอง

นอกจากนี้ผู้วิจัยยังได้สร้างแบบจำลองของโครงสร้างการบริหารงานวิทยุกระจายเสียงชุมชน ดังต่อไปนี้

- หมายถึงสายงานปกติ
- - - - -> หมายถึงการสนับสนุนพิเศษ

แผนผัง : แสดงโครงสร้างการบริหารงานวิทย์ุกระจายเสียงชุมชน

จากโครงสร้างการบริหารงานวิทยุกระจายเสียงชุมชนนี้ หากจะพิจารณาในแง่ของการสื่อสารแล้วได้ก่อให้เกิดการสื่อสาร 2 ทาง ขึ้นในบุคคลที่เกี่ยวข้องกับรายการวิทยุกระจายเสียงชุมชนทั้ง 3 ฝ่าย คือ คณะกรรมการบริหารวิทยุกระจายเสียงชุมชน ผู้จัดรายการวิทยุกระจายเสียงชุมชน และผู้ฟังเป้าหมาย กล่าวคือ ผู้ฟังเป้าหมายสามารถถ่ายทอดปัญหาและความรู้สึกนึกคิดตรงไปยังคณะกรรมการฯ ซึ่งเป็นบุคคลในชุมชนของตนอยู่แล้ว หรือถ่ายทอดไปยังผู้จัดรายการโดยตรงก็ได้ ขณะเดียวกัน ผู้จัดรายการนอกจากจะจัดรายการออกอากาศไปสู่ชุมชนตามที่ได้รับนโยบายจากคณะกรรมการฯ แล้ว ยังสามารถสะท้อนปัญหาและความรู้สึกนึกคิดของตน และที่ได้รับจากผู้ฟังกลับสู่คณะกรรมการบริหารวิทยุกระจายเสียงชุมชนได้ เพราะร่วมเป็นกรรมการอยู่ด้วย โดยที่คณะกรรมการบริหารวิทยุกระจายเสียงชุมชน มีหน้าที่โดยตรงในการเป็นสื่อกลางระหว่างผู้ฟังกับผู้จัดรายการอยู่แล้ว

ผลการวิจัยได้จากการทดลอง การสังเกต และการทดสอบกลุ่มตัวอย่างก่อนและหลังการทดลอง โดยกลุ่มตัวอย่างมีจำนวน 196 ราย สุ่มจากหมู่บ้าน 4 ทิศทางรอบสถานี บปรากฏว่าคณะกรรมการที่แต่งตั้งขึ้น สามารถปฏิบัติหน้าที่บริหารวิทยุกระจายเสียงชุมชน และเป็นสื่อกลางสะท้อนปัญหาและความต้องการของชุมชนให้กับรายการได้เป็นอย่างดี โดยกรรมการและเลขานุการจะมีบทบาทสำคัญในการประสานระหว่างคณะกรรมการ สถานีและชุมชน หลังการทดลองผู้ฟังนิยมฟังรายการจากสถานีทดลองมากขึ้น และเมื่อเปรียบเทียบกับรายการเดิม พบว่าผู้ฟังจะนิยมและฟังพอใจรายการวิทยุกระจายเสียงชุมชนมากกว่ารายการเดิม นอกจากนี้ วิทยุกระจายเสียงชุมชนที่จัดขึ้นยังสามารถใช้เป็นรูปแบบของการจัดสื่อเพื่อการพัฒนาได้ (เรื่องเดิม 2534 : หน้า ง , 52 - 69)

4. พฤติกรรมการเปิดรับสารของผู้ฟัง

จากบทบาทของสื่อมวลชนนั้น จะเห็นได้ว่ามีบทบาทที่เกี่ยวข้องทั้งในส่วนของบุคคลผู้รับสารและบทบาทต่อสังคม บทบาทดังกล่าวนี้จะสัมฤทธิ์ผลมากน้อยเพียงใด ย่อมขึ้นอยู่กับพฤติกรรมการเปิดรับสารของประชาชน แรงผลักดันให้บุคคลใดบุคคลหนึ่งเลือกรับสื่อไหน เมอร์ริลล์ และโลเวนสไตน์ (John C. Merrill and

Ralph L. Lowenstein 1971: 134-135) ได้สรุปไว้ว่าเกิดจากปัจจัยพื้นฐาน 4 ประการ คือ

1. ความเหงา สื่อมวลชนเป็นเพื่อนแก้เหงาได้ดี เพราะไม่สร้างแรงกดดันในการสนทนา หรือทางสังคมแก่ผู้รับ

2. ความอยากรู้อยากเห็น มนุษย์ทุกคนอยากรู้อยากเห็น โดยเริ่มจากสิ่งที่อยู่ใกล้ตัวที่สุดไปจนถึงสิ่งที่อยู่ห่างตัวเองมากที่สุด เป็นลำดับ ซึ่งสื่อมวลชนสามารถที่จะตอบสนองในสิ่งเหล่านี้ได้

3. ประโยชน์ใช้สอยของตนเอง (Self-aggrandizement) มนุษย์ทุกคนจะเสาะแสวงหาและใช้ข่าวสารให้เป็นประโยชน์แก่ตัวเอง ทั้งในแง่ของการเสริมสร้างบารมี การช่วยให้ตนเองสะดวกสบาย หรือสนุกสนานบันเทิง ซึ่งสื่อมวลชนสามารถทำให้ในสิ่งเหล่านี้ได้ วิลเบอร์ แชรรมม์ (Wilbur Schramm 1954: 3-26) ได้ให้หลักทั่วไปอันเป็นเหตุผลของการเลือกว่า คนย่อมจะเลือกสื่อที่ใช้ความพยายามน้อยที่สุด (Least effort) และได้ประโยชน์ตอบแทนดีที่สุด (Promise of reward)

4. ลักษณะเฉพาะของสื่อมวลชนทั่วไป ผู้รับข่าวสารแต่ละคนจะหันเข้าหาลักษณะเฉพาะบางอย่างจากสื่อที่จะสนองความต้องการ และหาให้ตนเองเกิดความพึงพอใจ

ในการที่สื่อมวลชนจะมีอิทธิพลเหนือผู้รับสาร มีสิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งที่ต้องคำนึงถึง คือ ความมีพลัง เบตติงฮาส (Erwin P. Bettinghaus 1980: 100) ได้สรุปถึงพลังผู้ส่งสารจากแนวความคิดของจาคอบสัน (Jacobson) ว่า

1. ผู้ส่งสารที่สามารถครอบครองการสื่อสารได้มากจะมีพลังมาก และมีอิทธิพลเหนือผู้อื่นมาก

2. ผู้ส่งสารที่มีข้อมูลมากที่สุดในเรื่องหนึ่งเรื่องใดจะเป็นผู้ส่งสารที่มีพลัง

3. ผู้ส่งสารที่ให้สัญญาณกับผู้รับสารได้ในการเสนอข่าวสารตามที่ผู้รับสารต้องการจะมีอิทธิพลสูง

4. โนกรีตที่ผู้ส่งสารเป็นผู้ที่ประสบผลสำเร็จในชีวิต และเป็นที่รู้จักหรือนิยมจากผู้อื่น จะเป็นผู้ส่งสารที่มีพลัง

5. แนวคิดเรื่องการใช้อีสื่อมวลชนเพื่อประโยชน์และความพึงพอใจ

การศึกษาเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจต่อสื่อที่ได้รับการพัฒนาขึ้น เป็นอีกแนวทางหนึ่งของการวิจัยสื่อสารมวลชน ซึ่งแต่เดิมงานวิจัยสื่อสารมวลชนนิยมศึกษาเกี่ยวกับผล (effects) ของสื่อที่มีต่อบุคคล การศึกษาในแนวนั้นเป็นแนวตรงกันข้ามกับแนวคิดเดิม กล่าวคือ ไม่ได้ศึกษาว่าบุคคลเป็นผู้ถูกกระทำ (passive person) ที่ต้องเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม หรือทัศนคติไปตามผลที่ได้รับจากสื่อ แต่พิจารณาในทางตรงกันข้ามว่าบุคคลเป็นผู้กระทำ (active person) ที่มีความปรารถนาจะเลือกใช้สื่อเพื่อสนองความพอใจส่วนตัว

คาทซ์ (Katz) เป็นคนแรกที่มีความเห็นว่างานวิจัยเกี่ยวกับ "ผล" หรืออิทธิพลของสื่อที่มีต่อบุคคลนั้น ควรให้ความสนใจลดน้อยลง แต่ควรให้ความสนใจต่องานวิจัยเกี่ยวกับ "การใช้" สื่อของบุคคลให้มากขึ้น โดยคาทซ์ชี้ให้เห็นว่าสื่อจะไม่มีอิทธิพลต่อบุคคลที่ไม่เลือกใช้สื่ออย่างแน่นอน และการเลือกใช้สื่อนั้นก็สืบเนื่องมาจากเหตุผลทางจิตวิทยาและความต้องการทางสังคมของแต่ละบุคคลนั้น ๆ

เดวิสสัน (Davison) เป็นอีกผู้หนึ่งที่ทำให้การสนับสนุนแนวคิดของคาทซ์ โดยให้ข้อคิดว่า บุคคลทุก ๆ คนมีความเกี่ยวพันอย่างยิ่งต่อสังคมและสภาพแวดล้อมรอบ ๆ ตัว ซึ่งสภาพแวดล้อมดังกล่าวเป็นสาเหตุให้แต่ละบุคคลมีความต้องการเลือกใช้สื่อ หรือเลือกรับข่าวสาร เพื่อสนองความพอใจ และสอดคล้องกับความต้องการของสังคม (เมตตา กฤตวิทย์ พัชรี เขยจรรยา และถิรพันธ์ อนวัชศิริวงศ์ 2530 : 123)

การวิจัยการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจจากสื่อในยุคเริ่มแรกที่น่าสนใจ มีงานวิจัยของ คาทซ์ (Katz) และคณะ (1973) ศึกษาข้อมูลจากผู้ใช้อีสื่อในประเทศอิสราเอล โดย คาทซ์ (Katz) และคณะ (1973) ได้สร้างมาตรวัดความ

ต้องการทางด้านจิตใจและสังคมมนุษย์ขึ้น โดยนำเอาองค์ประกอบ 3 อย่าง มารวมกันเข้าเป็นความต้องการในแง่ต่าง ๆ องค์ประกอบนี้ ได้แก่

1. Mode คือ ลักษณะของความต้องการ เช่น
 - 1.1 ต้องการให้เพิ่มมากขึ้น
 - 1.2 ต้องการให้ลดน้อยลง
 - 1.3 ต้องการให้ได้มา

2. Connection คือ จุดประสงค์ของการติดต่อของบุคคลต่อสิ่งภายนอก
 - 2.1 การติดต่อเพื่อรับข่าวสาร ความรู้
 - 2.2 การติดต่อเพื่อความพอใจ เพื่อประสบการณ์ทางอารมณ์
 - 2.3 การติดต่อเพื่อความเชื่อถือ ความมั่นใจ ความมั่นคง และสถานภาพ
 - 2.4 การติดต่อเพื่อเชื่อมโยงความสัมพันธ์

3. Referent คือ บุคคลหรือสิ่งภายนอกที่มนุษย์โยงการติดต่อไปสู่ ได้แก่
 - 3.1 ตนเอง
 - 3.2 ครอบครัว
 - 3.3 เพื่อนฝูง
 - 3.4 สังคม รัฐบาล
 - 3.5 ขนบประเพณี วัฒนธรรม
 - 3.6 โลก
 - 3.7 สิ่งภายนอกอื่น ๆ ที่มีความหมายเกี่ยวข้อง

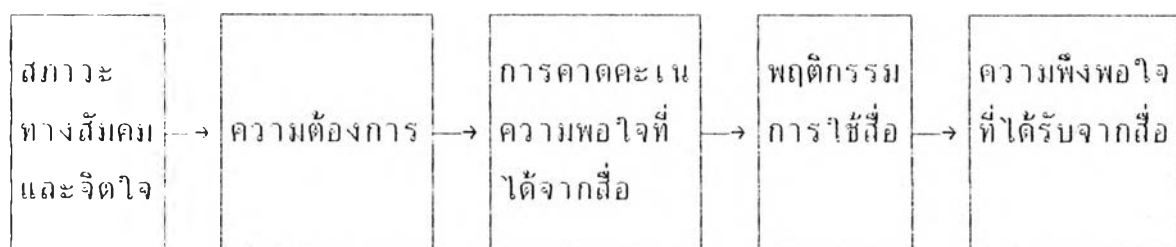
จากองค์ประกอบทั้งสามนี้ คาทซ์ (Katz) และคณะ (1973) ได้สร้างข้อความแสดงความต้องการ (Needs) ของบุคคลขึ้นจำนวนหนึ่ง เพื่อชี้ให้เห็นถึงความต้องการของบุคคล ซึ่งสามารถใช้สื่อต่าง ๆ ตอบสนองให้ความพึงพอใจ (Gratifications) และได้้นำข้อความชี้ความต้องการของบุคคลเหล่านี้มาสร้างมาตรวัด (Rating Scale)

ระดับของการตระหนักในความสำคัญของความต้องการแต่ละอย่างของบุคคล (Individual's Need Salience) โดยใช้มาตราวัด 4 ระดับ คือ ความต้องการแง่หนึ่ง (1) สำคัญมาก (2) สำคัญพอใช้ (3) ไม่ค่อยสำคัญนัก (4) ไม่สำคัญเลย

ต่อมา คัทซ์ (Katz) และคณะ (1974) ได้วางแบบแผน (Pattern) ของการศึกษาตามทฤษฎีดังกล่าวโดยสรุป ดังต่อไปนี้

การศึกษารหัสเพื่อประโยชน์และการได้รับความพึงพอใจ คือ การศึกษาเกี่ยวกับ (1) สภาวะของสังคมและจิตใจที่มีผลต่อ (2) ความต้องการของบุคคล ซึ่งนำไปสู่ (3) การคาดคะเนเกี่ยวกับ (4) สื่อและแหล่งที่มาของสาร ซึ่งการคาดคะเนนี้นำไปสู่ (5) ความแตกต่างกันในการใช้สื่อและพฤติกรรมอื่น ๆ ของแต่ละบุคคล ยังผลให้เกิด (6) ความพอใจที่ได้รับจากสื่อ และ (7) ผลอื่น ๆ ที่บางครั้งมิได้คาดหมายมาก่อน

แบบจำลองที่ คัทซ์ (Katz) และคณะ (1974) พยายามสร้างขึ้นนี้อาจจะอธิบายได้ดังนี้ คือ สภาวะของสังคมและจิตใจที่แตกต่างกันก่อให้เกิดมนุษย์ที่มีความแตกต่างกันไป ความต้องการที่แตกต่างกันนี้ ทำให้แต่ละคนคาดคะเนว่าสื่อแต่ละประเภทจะให้ความพอใจได้ต่างกันด้วย ดังนั้น ลักษณะของการใช้สื่อของบุคคลที่มีความต้องการไม่เหมือนกันจะแตกต่างกันไป โดยความพอใจที่ได้รับจากการใช้สื่อจะต่างกันด้วย แบบจำลองอธิบายการใช้สื่อเพื่อสนองความพอใจ เขียนออกมาเป็นแผนภาพได้ดังนี้

(ยุบล เบ็ญรงค์กิจ 2528 : 32 - 35)

6. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานศึกษาของจรัสศรี หาญสมวงศ์ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความแตกต่างระหว่างความคิดเห็น ความคาดหวัง และความพึงพอใจ ของผู้โดยสารที่มีต่อวิทยุบนรถประจำทางทั่วไปขององค์การขนส่งมวลชนกรุงเทพฯ คลื่นพิเศษ F.M. SCA. จำแนกตามเพศ อายุ อาชีพ รายได้ และระดับการศึกษา โดยทำการสุ่มตัวอย่างจากประชาชนที่ใช้บริการรถประจำทางของ ข.ส.ม.ก. เป็นประจำ จำนวน 200 คน เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล คือ แบบสอบถาม และการวิเคราะห์ข้อมูลจากการหาค่าร้อยละ ค่าเฉลี่ย ค่าสถิติ และการวิเคราะห์ความแปรปรวนทางเดียว

ผลการวิจัยพบว่า ผู้โดยสารเพศชายและเพศหญิง มีความคิดเห็น ความคาดหวัง และความพึงพอใจ ไม่แตกต่างกัน ในทางตรงกันข้ามพบว่า ผู้โดยสารที่มีช่วงอายุต่างกัน จะมีความคาดหวัง และความพึงพอใจแตกต่างกัน เช่นเดียวกับผู้โดยสารที่มีอาชีพต่างกัน จะมีความคิดเห็น ความคาดหวัง และความพึงพอใจแตกต่างกันด้วย สำหรับผู้โดยสารที่มีรายได้ต่างกันนั้น พบว่าความคิดเห็น ความคาดหวัง และความพึงพอใจ ของผู้ที่มีรายได้ต่างกันมีความสัมพันธ์กับอายุ และอาชีพ กล่าวคือ ผู้ที่มีความคาดหวังต่ำ และความพึงพอใจต่ำ เป็นผู้ที่อายุน้อย และ/หรือมีอาชีพรับราชการ ซึ่งมีรายได้มั่นคงแน่นอน ขณะที่ผู้ที่มีความคาดหวังสูง และความพึงพอใจสูง เป็นผู้ที่มีอายุน้อย และ/หรือมีอาชีพรับจ้าง (ผู้ใช้แรงงาน) ซึ่งมีรายได้น้อย และไม่แน่นอน

นอกจากนี้ยังพบว่า ผู้โดยสารที่มีระดับการศึกษาต่างกันจะมีความพึงพอใจต่างกัน โดยเฉพาะผู้โดยสารที่มีระดับการศึกษาสูง การตัดสินใจต่อความพึงพอใจจะขึ้นอยู่กับตัวบุคคลนั้นสูง (Self Individual) เนื่องจากผู้โดยสารที่มีการศึกษาสูงมีโอกาสเปิดรับข่าวสารจากสื่อมากกว่า 1 สื่อ การยอมรับข่าวสารจากรายการวิทยุคลื่นพิเศษ F.M. SCA. จึงขึ้นกับคุณภาพของข่าวสารที่นำเสนอ ในอีกทางหนึ่ง ระดับความคาดหวัง ต่อการฟังรายการวิทยุ คลื่นพิเศษ F.M. SCA. ของผู้ที่มีการศึกษา

สูงจะต่ำกว่าผู้มีการศึกษาน้อย เพราะผู้มีการศึกษาสูงส่วนใหญ่จะมีรายได้เพียงพอที่จะสามารถแสวงหาความพึงพอใจต่อการรับข่าวสารจากสื่ออื่น หรือความบันเทิงจากแหล่งอื่นได้ ซึ่งแตกต่างจากผู้ที่มีรายได้น้อย คนกลุ่มนี้จึงมีความคาดหวัง และความพึงพอใจต่อวิทยุบรรณประจาทางสูง (จรัสศรี หาญสงวงศ์ 2533)